

Dragoș Boicu

**ÎMPĂRATUL TEODOSIAN
PATRONUL UNIVERSALISMULUI ROMAN
ȘI AL ECUMENICITĂȚII BISERICII**

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

Doxologia
Iași, 2018

Cuprins

Prefață (<i>Pr. Prof. Dr. Nicolae Chifăr</i>)	11
Prolog	17
Lista abrevieri	23
Preliminarii	25
1. Tema	25
2. Scopul	27
3. Structura	29
4. Metoda	30
5. Stadiul cercetării	31
Introducere. Scurtă schiță a relației Biserică-Stat în Imperiul Roman până la Teodosie cel Mare (27 î.Hr. – 378 d.Hr.)	42
1. De la om la zeu: cultul imperial până la Constantin cel Mare – expresia unui sacerdoțiu politic	42
2. De la zeu la sfânt: monarhia creștină până la Teodosie cel Mare	52
A) Constantin cel Mare	52
B) Fiii lui Constantin cel Mare	57
C) Iulian Apostatul (361-363)	62
D) Iovian (363-364)	65
E) Valentinian și Valens (364-375/378)	66

Partea I

TEODOSIE CEL MARE – *DIVUS AVUS* (379-395)

1. Ascensiunea la tron a lui Teodosie cel Mare și primii ani de domnie: O reconsiderare a izvoarelor	75
1.1. Context geopolitic	75
1.2. Alegerea lui Teodosie	79
2. Teodosie cel Mare și Edictul de la Tesalonic (28 februarie 380)	93
2.1. Contextul emiterii	93
2.2. Data emiterii și relația cu botezul	99
2.3. Comentariu	104
2.4. Receptarea și însemnătatea Edictului	111
3. Constantinopolul – un centru eclezial în plină ascensiune. Sinodul de la Constantinopol (381)	117
3.1. Primul conflict: Petru al II-lea al Alexandriei subminează autoritatea Sfântului Grigorie de Nazianz	118

3.2. Al doilea conflict: Timotei al Alexandriei subminează autoritatea Sfântului Grigorie de Nazianz	122
3.3. Canoanele Sinodului al II-lea Ecumenic: delimitare a competențelor jurisdicționale sau avertisment imperial?	127
3.4. Sinoadele din intervalul 381-383	133
3.4.1. Sinodul de la Aquileia (381)	133
3.4.2. Sinodul de la Mediolanum (381)	135
3.4.3. Sinodul de la Constantinopol (382)	136
3.4.4. Sinodul de la Roma (382)	137
3.4.5. Sinodul de la Constantinopol (383)	137
3.5. Rolul împăratului Teodosie: prelungire a protectoratului constantinian?	138
Excurs: pontificatul imperial	143
A) Pontificatul constantinian	143
B) Pontificatul teodosian	147
4. Legislația teodosiană emisă în intervalul 381-387	154
4.1. Legislația privind personalul eclezial	157
4.2. Legislația cu privire la apostăți	157
4.3. Legislația privind maniheismul	158
4.4. Legislația privind semiarianismul și doctrinele subordinaționiste	163
4.5. Legislație privind templele și păgânii	167
5. Teodosie cel Mare și Magnus Maximus: <i>discordia sive concordia</i> <i>augustorum?</i>	172
5.1. Sinodul de la Trier. Intervenția Sfântului Martin. Condamnarea lui Priscillian	184
5.2. Politica religioasă a lui Valentinian al II-lea	191
5.2.1. Epistola a XXXIX-a către Valentinian al II-lea. Conținutul, data scrierii, contextul și destinatarii ei	193
5.3. Confruntarea cu Magnus Maximus	200
6. Șederea lui Teodosie în Italia și conflictele cu Ambrozie	204
6.1. Activitatea Sfântului Ambrozie al Mediolanului: vocație profetică sau imixtiune în afacerile seculare ale Imperiului?	207
7. Legislația religioasă teodosiană emisă între 388 și 394	223
7.1. Legislația împotriva ereticilor	224
7.2. Legislația privind personalul bisericesc	228
7.3. Legislația cu privire la temple și păgânii	229
7.4. Legislația cu privire la apostăți	235
8. Confruntarea cu Eugeniu: conflict religios sau război civil?	237
8.1. Moartea lui Valentinian al II-lea și uzurparea puterii de către Arbogast și Eugeniu	238
8.2. Bătălia de la Frigidus și sfârșitul lui Teodosie cel Mare	240

Partea a II-a
SPRE DOUĂ IMPERII:
BISERICA ȘI STATUL ÎN INTERVALUL 395-413

9. Contextul istorico-politic din Orient	249
10. Sf. Ioan Gură de Aur și viața bisericească din Orient	254
10.1. Preliminarii: Autoritarismul egiptean între pretențiile de primat oriental și mișcare națională centrifugă	254
10.2. Numirea Sfântului Ioan Gură de Aur ca arhiepiscop al Constantinopolului	259
10.3. Sistemul hrisostomic – de la formularea unei teologii politice la împlinirea unei politici autentic creștine	263
10.3.1. Legitimitatea conceptului de „teologie politică”	263
10.3.2. Formularea unei teologii politice hrisostomice	265
10.3.3. Coordonatele politicii creștine hrisostomice	280
10.3.3.1. Problema azilului oferit de Biserică	280
10.3.3.2. Problema bisericilor gote	285
10.4. Teofil al Alexandriei și acțiunile sale împotriva Sfântului Ioan Gură de Aur – al treilea conflict dintre Alexandria și Constantinopol. Primul exil	291
10.5. Depunerea propriu-zisă și al doilea exil	297
Excurs: <i>Papo-caesaria</i> și imaginea «episcopului tiran»	308
A) De la autoritate la autoritarism. Portretul «episcopului tiran»	309
B) Cazul Sfântului Ioan Hrisostom și particularitățile lui	314
11. Contextul istorico-politic din Occident	320
12. Conflictele religioase din Apus	324
12.1. Schisma Galicană	324
12.1.1. Sinoadele de la Nimes și de la Turin	324
12.1.2. Începuturile vicariatului de la Arelate	325
12.2. Criza donatistă și Fericitul Augustin: legitimarea intervenției politice în problemele ecleziale	326
12.2.1. Începuturile schismei donatiste	327
12.2.2. Fericitul Augustin și donatiștii până în anul 398	331
12.2.3. Fericitul Augustin și donatiștii între 399 și 405	334
12.2.4. „Edictul de unire” și legislația antidonatistă din anul 405	338
12.2.5. Fericitul Augustin și donatiștii după edictele din 405	343
12.3. Legislația publicată împotriva donatiștilor	351
12.4. <i>Collatio Carthaginiensis</i>	353
13. Legislația religioasă emisă de urmașii lui Teodosie cel Mare în intervalul 395-413	361
13.1. Legislația cu privire la eretici	363
13.1.1. Eunomienii	364
13.1.2. Montaniștii și maniheii	368

13.1.3. Alte dispoziții împotriva ereticilor	370
13.2. Legislația cu privire la cultele păgâne și apostatați (395-412)	371
13.3. Legislația cu privire la clerici	375

Partea a III-a

IMPUNEREA MOȘTENIRII TEODOSIENE: BISERICA ȘI STATUL ÎN INTERVALUL 414-438

14. Contextul istorico-politic din Apus	385
15. Biserica din Apus după criza donatistă	390
15.1. Pelagianismul	390
15.2. Alegerea papală și arbitrajul imperial	398
15.3. Poziția Bisericii Apusene față de criza politică (410-438)	400
15.3.1. <i>De civitate Dei</i> – un fals tratat de teologie politică	401
15.3.2. <i>De gubernatione Dei</i> sau despre dimensiunea proniatoară a eșecului politic	410
15.3.3. Epistolele 134 și 153: imperativul coordonării acțiunilor Statului cu cele ale Bisericii	414
16. Criza politică din Constantinopol după moartea lui Arcadie	419
16.1. Criza socială din Alexandria și alegerea Sfântului Chiril ca întâistătător al metropolei egiptene	420
16.2. Aelia Pulcheria Augusta – votul de castitate ca soluție politică	422
16.2.1. Cultul marial în Constantinopol – soluție de inculturare a cultelor păgâne	426
16.2.2. Devoțiunea marială și conturarea unei noi ideologii imperiale	431
16.3. Pulcheria și viața politică din Constantinopol până la alegerea lui Nestorie	438
16.4. Pulcheria și viața religioasă din Constantinopol până la alegerea lui Nestorie	441
17. Păstorirea lui Nestorie (428-431)	446
17.1. Alegerea lui Nestorie – un act politic	446
17.2. Formularea nestorianismului	450
17.3. Un nou conflict dintre Alexandria și Constantinopol: Sfântul Chiril al Alexandriei și depunerea lui Nestorie	452
17.4. Convocarea Sinodului Ecumenic de la Efes (431)	459
17.4.1. Desfășurarea Sinodului Ecumenic de la Efes (431)	462
18. Biserica din Constantinopol după depunerea lui Nestorie	471
18.1. Alegerea și păstorirea lui Maximianus (431-434)	471
18.2. Alegerea și păstorirea lui Proclus până în anul 438	475

Excurs: al cincilea conflict dintre Constantinopol și Alexandria	482
Depunerea lui Flavian de către Dioscor prin <i>Concilium latrocinium</i> (Efes, 449)	482
19. Codex Theodosianus și legislația religioasă din intervalul 414-438	486
19.1. Generalități	486
19.2. <i>Codex Theodosianus</i> – Liber XVI: un model de legislație religioasă	491
19.2.1. Consfințirea intoleranței religioase	494
19.3. Legislația religioasă publicată în intervalul 414-438	496
19.3.1. Legislația cu privire la eretici (414-438)	497
19.3.2. Legislația cu privire cler și personal ecleziastic	505
19.3.3. Legislația cu privire la cultele păgâne și apostatați (414-438)	510
Epilog: domnia lui Marcian (450-457)	514
Concluzii	517
Bibliografie	523
Anexe	541

Prefață

Elaborarea unor lucrări privind relația Biserică-Stat în diferite contexte politico-religioase și sub diverși împărați sau dinastii a făcut parte dintr-un program mai amplu de îndrumare doctorală. Astfel, a fost tratată această temă cu referire la dinastia constantiniană, la împăratul Justinian I, la dinastia heraclizilor și la politica religioasă a împăraților din Bizanț în contextul disputelor hristologice din anii 430-518.

Am considerat oportună studierea multiplelor aspecte care definesc relația Bisericii cu Statul întrucât aceasta a avut implicații majore atât pentru viața bisericească, cât și pentru cea politică a Imperiului romano-bizantin. Odată ce suveranul nu mai era păgân, nu mai persecuta pe creștini, ci el însuși s-a convertit la Hristos, el nu mai era doar un garant al libertății de credință și de manifestare a Bisericii, ci el era preocupat, împreună cu episcopii, de păstrarea unității de credință și de mărturisirea ei după învățătura apostolică. Prin împărații romani creștini și prin aportul lor la sprijinirea și apărarea Bisericii, Statul roman a devenit creștin. Prin urmare, suveranul avea datoria de a supraveghea viața religioasă a supușilor săi, normele bisericești statuate de sinoadele ecumenice și locale și de teologia patristică devenind legi pentru toți cetățenii imperiului, iar legislația civilă fiind impregnată de spiritul moralei și spiritualității creștine. Ca atare relația Biserică-Stat devine o condiție *sine qua non* pentru prosperitatea Statului și pentru binele Bisericii. Toți cetățenii creștini ai imperiului sunt membrii ai Bisericii, iar Biserica își desfășoară activitatea și misiunea ei în cadrul Statului și sprijinită de acesta.

În acest program de cercetare se înscrie și lucrarea domnului Dragoș Boicu, intitulată „Împăratul teodosian. Patronul universalismului roman și al ecumenicității Bisericii”, susținută ca teză de doctorat la Facultatea de Teologie Ortodoxă „Sfântul Ierarh Andrei Șaguna” a Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, în anul 2013, sub titlul „Relația Biserică-Stat în timpul dinastiei teodosiene (378-438)”, și care acum vede lumina tiparului la Editura Doxologia a Mitropoliei Moldovei și Bucovinei. Ea este motivată de convingerea că „relevanța dinastiei teodosiene în iconomia relației dintre Biserică și Stat este cu atât mai importantă cu cât, ținând cont de

faptul că dacă putem vorbi de o Europa constantiniană ca fundament al entității politice și administrative a Europei Unite, totuși nu se poate aduce în discuție identitatea creștino-niceeană a statelor europene fără a aminti de moștenirea religioasă pe care a lăsat-o împăratul Teodosie cel Mare și care a fost continuată de urmașii săi”. În plus, pornind de la constatarea tristă că mulți dintre reprezentanții autorității seculare de astăzi contestă ancorarea instituțiilor pe care le reprezintă în credința și moralitatea Bisericii definită de ei ca anacronică, parazitară și învechită, autorul găsește ca răspuns adecvat motto-ul: „când nu mai știi încotro să te îndrepti, adu-ți aminte de unde ai plecat. În acest fel, rememorarea politicii teodosiene față de Biserică, dar și a atitudinii ei față de Stat poate fi un astfel de punct de plecare spre înțelegerea resorturilor pe care le propune relația dintre autoritatea seculară și cea spirituală”.

Pornind de la aceste premise, autorul include în introducerea generală elemente preliminare privind tema, scopul, structura, metoda și stadiul cercetării, dar și o trecere în revistă a trăsăturilor definitorii ce au caracterizat relația Biserică-Stat până la Teodosie cel Mare.

Secțiunea a doua a introducerii este axată pe două realități: omul care visează să devină zeu și zeul-om care se smerește și devine sfânt. Astfel mai întâi se evidențiază faptul că monarhul nu se mulțumește doar cu această demnitate pe care i-a îngăduit-o divinitatea, ci vrea să se substituie acesteia sau cel puțin intenționează să fie întruchiparea ei pe pământ, ca oamenii, pe care nu-i mai consideră oameni egali cu el, să-l adore ca pe un zeu. În această convingere își are originea marea confruntare dintre împăratul cu pretenții de zeu și creștinismul care respinge categoric adorarea suveranului în locul adevăratului Dumnezeu, Iisus Hristos. De aceea nu se poate vorbi de o relație Biserică-Stat, ci de o confruntare tenace, soldată cu martiriul creștin.

A doua realitate este legată de revelarea Divinității împăratului căutător al adevăratului Dumnezeu, în fața Căruia acesta își recunoaște neputința și nimicnicia, pe Care Îl pune deasupra tuturor idealurilor lui, pe Care Îl mărturisește înaintea oamenilor și a Căruia Biserică o protejează și o face prosperă. Toate aceste acțiuni îl încununează pe monarh cu nimbul sfințeniei, el devenind într-adevăr dumnezeu, dar numai prin participare, numai după har, și nu închipuirea sau avatarul unui zeu inexistent. Cel care a realizat tranziția de la autodeificare la asumarea rolului de călăuzitor al poporului către divinitate a fost împăratul Constantin cel Mare, cel care a pus bazele imperiului creștin, unde relația Biserică-Stat cunoaște noi valențe și cele mai profunde interferențe.

Partea I a lucrării este dedicată domniei împăratului Teodosie cel Mare, cu toate trăsăturile distincte ce au caracterizat-o. După ce prezintă contextul politic al ascensiunii lui Teodosie pe tronul imperial, încercând să pună în concordanță informațiile oferite de izvoare, autorul își concentrează atenția asupra binecunoscutului Edict de la Tesalonic, din 28 februarie 380. El subliniază faptul că acest document nu a avut numai o categorică însemnătate religioasă pentru promovarea credinței niceene, ci emiterea lui poartă în plan secund o reală amprentă politico-diplomatică. De aceea autorul consideră importantă datarea emiterii lui și mai ales legătura ce a avut-o cu încreștinarea suveranului și modul cum acest decret a fost receptat. Fără îndoială că stabilirea lui Teodosie la Constantinopol a însemnat, pe de o parte, eliminarea ultimelor rezistențe ariene de acolo prin reînnoirea edictului în anul 381, iar pe de altă parte, creșterea importanței bisericești a capitalei orientale prin aducerea pe scaunul episcopal a Sfântului Grigorie de Nazianz.

Legat de cea de-a doua problemă, autorul insistă asupra conflictului creat între scaunul constantinopolitan și cel alexandrin, cu implicarea celui roman, în rezolvarea diferendului privind canonicitatea alegerii noului titular în Constantinopol. Chiar dacă pentru aplanarea acestui conflict a fost sacrificat, în cele din urmă, Sfântul Grigorie, Biserica din Constantinopol a avut de câștigat, căci prin Sinodul din anul 381 nu numai că s-a condamnat definitiv arianismul și derivația lui pnevmatomahă, ci s-a consolidat poziția ierarhică a scaunului episcopal, prin cano-nul 3 el fiind postat în fața Alexandriei și la egalitate cu Roma. În contextul disputelor trinitare sunt prezentate și sinoadele care s-au ținut în intervalul 381-383 la Aquileea, Mediolanum, Roma și Constantinopol.

Foarte important este excursul inserat aici privind pontificatul constantinian și cel teodosian (o temă tratată cu profesionalism de autor într-un studiu mai amplu publicat deja) pentru a clarifica pe cât posibil coordonatele autorității spirituale exercitate de suveranul-pontifex maximus în relația Stat-Biserică.

Următoarele capitole ale acestei prime părți privesc, pe de o parte, legislația teodosiană care viza condamnarea diferitelor erezii, dar și situația comunităților și a templelor păgâne existente încă, cât și pe cea a apostatilor. Pe de altă parte, se face referire la conflictele politice determinate de încercarea de subminare a autorității suveranului sau chiar a celor din interiorul dinastiei.

Partea a II-a a volumului prezintă Imperiul roman după moartea lui Teodosie, împărțit în două unități administrative – imperiul de Răsărit

condus de Arcadie și imperiul de Apus condus de Honoriu – cu repercusiunile asupra relației statului cu Biserica până în anul 413. De aceea, în primele capitole este prezentată separat situația politico-religioasă a Orientului dominată de conflictul de interese dintre Constantinopol și Alexandria, și cea a Occidentului concentrată pe conflictele din Gallia și Cartagina. În primul caz, atenția se concentrează asupra păstoririi Sfântului Ioan Gură de Aur, caracterizată din perspectiva relației Biserică-Stat de conflictul ierarhului cu familia imperială, pe de o parte, și cu episcopul Alexandriei, pe de altă parte. Coaliția dintre suveran și episcopul alexandrin a dus la exilarea Sfântului Ioan, un caz de abuz cezaro-papist, și la escaladarea rivalității dintre cele două scaune episcopale, ce a cunoscut pe fondul ereziei nestoriene cote maxime între Nestorie și Sfântul Chiril.

În ceea ce privește partea apuseană, cercetarea vizează problemele legate de criza din Biserică determinată de tendința de autonomie a episcopatului galic față de Roma, care căuta să-și exercite autoritatea prin vicariatul de la Arelate, dar mai ales de controversa donatistă care a cunoscut noi valențe în a doua jumătate a secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea. Se are în vedere în mod special încercarea Fericitului Augustin de a pune capăt crizei donatiste și de a reuni Biserica din Cartagina, scindată de aproape un secol.

În contextul implicării autorității seculare în rezolvarea problemelor bisericești sunt inserate decretele și normativele civile teodosiene emise contra eunomiienilor, montaniștilor, maniheilor și altor tipuri de eretici, dar și împotriva păgânilor și apostatilor, semn că existau încă asemenea grupări chiar dacă oficial vorbim de o încreștinare în spirit niceo-constantinopolitan a întregului imperiu.

În partea a III-a a lucrării sub titlul *Impunerea moștenirii teodosiene*, este prezentată relația Biserică-Stat în intervalul 414-438, fiind expusă mai întâi situația din Apus marcată de criza politică în fața căreia Biserica încearcă să ofere o soluție și să definească un concept prin viziunea augustiniană expusă în lucrarea *De civitate Dei*, într-un interval dominat de disputa pelagiană în rezolvarea căreia s-a implicat activ și episcopatul răsăritean.

Pe de altă parte, autorul tratează cu interes problema politico-religioasă din Răsărit marcată de moartea împăratului Arcadie și crearea unui vid de putere datorat moștenirii căzute în sarcina minorului Teodosie al II-lea, dar și de escaladarea conflictului religios pe marginea apariției ereziei nestoriene. Astfel, este evidențiată intrarea pe scena politică a împărătesei Pulcheria, sora lui Teodosie al II-lea, ea încercând să impună un nou tip

de relație a suveranului cu Biserica printr-o viziune proprie, concretizată în dezvoltarea cultului marial în Constantinopol. Acest lucru a dus la contrapunerea unui alt concept teologic marial venit din partea lui Nestorie, care a degenerat într-o gravă erezie hristologică. Prin urmare, autorul se ocupă în continuare de problematica legată de promovarea nestorianismului, de redeschiderea conflictului dintre Constantinopol și Alexandria pe fondul combaterii noii erezii, de convocarea și desfășurarea Sinodului al III-lea Ecumenic de la Efes (431), dar și de receptarea și promovarea hristologiei chiriliene care a dus în cele din urmă la conturarea celui de-al cincilea conflict constantinopolitano-alexandrin, soldat cu eliminarea patriarhului Flavian al Constantinopolului de către sinodul efesin din anul 449 dominat de autoritatea lui Dioscor al Alexandriei.

Ultimul capitol al acestei părți se ocupă de legislația teodosiană din intervalul 414-438, cu precădere fiind prezentat *codexul* teodosian. Din această prezentare se poate constata că, în ciuda tuturor eforturilor de a oferi imperiului unitate de credință, existau încă reminiscențe păgâne și eretice, cea mai mare problemă constituind-o cele două erezii hristologice: nestorianismul și monofizismul.

Concluziile concentrează rezultatul investigației într-o formă schematică, dar sintetică și concisă, subliniind încă odată ce a însemnat viziunea teodosiană asupra relației Biserică-Stat și ce datorează posteritatea acestei dinastii, „deoarece lui Teodosie cel Mare și urmașilor săi le revine meritul de a fi schimbat împotriva tuturor șanselor direcția de încreștinare a Europei prin eliminarea semiarianismului de toate culorile. Din acest motiv, posteritatea le datorează dacă nu un cult pe măsura celui acordat Sfinților Constantin și Elena, atunci cel puțin o amintire pioasă și recunoașterea calității de patroni ai universalismului roman și ai ecumenicității Bisericii”.

Constatăm cu deosebită bucurie că avem în față o lucrare de profunzime asupra căreia autorul ei și-a concentrat toată atenția și pricepera, a lucrat cu toată responsabilitatea, și-a asumat concluziile reflexiei personale prin formulări critice și ne dovedește reale abilități spre o viitoare carieră de teolog și cercetător istoric bisericesc. Se remarcă faptul că domnul Dragoș Boicu, astăzi asistent la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Sibiu, nu s-a rezumat la a constata și expune ceea ce dezvoltă literatura de specialitate existentă, ci a căutat să înțeleagă personal fiecare eveniment, fiecare document legislativ emis și aceasta a făcut-o stăruind cu asiduitatea asupra izvoarelor, asupra contextului formulării acestora, asupra spiritului vremii căreia aparțin, asupra receptării venite din partea

destinatarilor, asupra reacției manifestate de reprezentanții Bisericii fiind în joc poziția ei față de autoritatea seculară și invers. Multitudinea de izvoare consultate, multe accesibile doar în originalul latin sau grec, și diversitatea și complexitatea literaturii de specialitate foarte bogată i-au dat posibilitatea să elaboreze o lucrare foarte valoroasă care, deși s-a îndepărtat de perspectiva tradițională a istoriografiei bisericești autohtone, a încercat să abordeze relația Biserică-Stat de pe o poziție mai realistă. Autorul pune accentul pe reconstruirea contextului, a resorturilor și a proceselor care au contribuit la cristalizarea unei situații cadru în care s-a dezvoltat Imperiul Bizantin în baza moștenirii ideologice teodosiene și a creștinismului de factură niceeană.

Prin urmare, recomand această lucrare nu numai studenților, masteranzilor și doctoranzilor teologi, ci și tuturor celor interesați de istoria vieții politice și bisericești din Bizanțul dinastiei teodosiene.

Sibiu, 21 mai 2018,

la Sărbătoarea Sfinților Împărați Constantin și Elena

Pr. Prof. Dr. Nicolae Chifăr

Prolog

Dincolo de enumerări de date, de nume și de evenimente se află întotdeauna procese complexe, care, deși explică istoria, nu o pot reduce la o simplă înșiruire de tipul cauză-efect. Interconționarea reciprocă dintre politic și religios reprezintă paradigma prin excelență a unei cauzalități indeterminabile, ale cărei resorturi și parametri sunt reconfigurate constant de Providență în vederea conformării cu planul rânduit de înțelepciunea dumnezeiască. Astfel, putem vorbi de o alăturare între tipare – ca acțiuni premeditate cu un anumit rezultat scontat – și intervenția miraculoasă a degetului lui Dumnezeu, Care acționează în istorie și îi corectează cursul.

Aparenta lipsă de logică sau fragmentarea inexplicabilă a cursului istoric m-a atras în mod deosebit și, de aceea, am încercat să dedic prezenta lucrare analizării acestui fenomen pe un interval relativ scurt, apelandu-mă în mod deosebit asupra reacției Bisericii, respectiv a Statului în fața noilor împrejurări istorice de după anul 313 ca dat al Providenței. Astfel, sub coordonarea Părintelui Profesor Doctor Nicolae Chifăr, am ajuns să aprofundez relația Biserică-Stat în timpul dinastiei teodosiene. Pe parcurs am înțeles că așteptările mele de a acoperi exhaustiv chiar și o perioadă restrânsă (379-438) nu pot fi materializate și, în consecință, m-am oprit strict la punctarea anumitor evenimente și procese relevante, în opinia mea, pentru această cercetare.

În ciuda eforturilor depuse de a aduce în discuție aproximativ toate tezele majore formulate pe marginea temei, am încă rezerve cu privire la tratarea anumitor aspecte sau probleme dezbătute, unde m-am detașat de linia tradițională de prezentare, îndrăznind să mă orientez către laturile mai puțin studiate ale subiectului și alegând o perspectivă neconvențională, care în opinia rigoriștilor m-ar plasa la limita impietății și chiar a blasfemiei.

Acesta ar fi motivul pentru care am amânat destul de mult timp publicarea textului și probabil nici nu aș fi îndrăznit să o fac vreodată dacă nu aș fi fost convins de reacțiile pozitive ale celui mai dur și neînduplecat critic al meu, care, în pofida situației delicate, a găsit puterea să

parcurgă lucrarea și să o revadă, desăvârșind efortul de a mă iniția în deslușirea problemelor ce țin de contextul și subtextul în care se fac anumite afirmații. De aici și obstinația mea de a reda în original pasaje din sursele folosite pentru elaborarea conținutului, încercând să mă eliberez de mituri și legende pentru a lăsa loc unui dialog autentic al izvoarelor istorice, cu toate implicațiile lor.

M-am luptat vreme îndelungată cu tentația de a îmbunătăți conținutul tezei, dar, după consultarea materialului bibliografic strâns în ultimii ani, am decis să păstrez textul inițial, considerând că nu ar fi onest să public ca teză de doctorat un volum care are prea puțin în comun cu varianta originală. De aceea m-am mărginit la inerentele corecturi și îndreptări, completările cu câteva traduceri sau idei care mi s-au părut indispensabile, precum și ajustarea aparatului critic, pentru a fi mai ușor de urmărit de către cititorul interesat.

O modificare semnificativă am operat la nivelul structurării materialului, cele trei capitole inițiale devenind părți ce formează grupaje de capitole mai mari sau mai mici, cu subcapitolele aferente. De asemenea, am renunțat la titlul „Relația Biserica-Stat în timpul dinastiei teodosiene (378-438)”, optând pentru o sintagmă care s-a cristalizat în timp ce lucram la concluziile tezei.

Nu aș putea încheia acest prolog fără să îi mulțumesc și pe această cale Părintelui Profesor Doctor Nicolae Chifăr pentru că mi-a oferit prilejul de a studia sub coordonarea sa problematica raporturilor dintre autoritatea politică și cea spirituală și pentru că, în ciuda împrejurărilor foarte grele, a găsit tăria să mă susțină și să mă mobilizeze pentru a finaliza proiectul la timp, intervenind cu îndrumări și sugestii atunci când, în mod inevitabil, m-am împotmolit în cercetare. Îi sunt mai ales recunoscător pentru îngăduința cu care mi-a permis să aduc modificări succesive la planul inițial al lucrării și pentru înțelegerea arătată față de neajunsurile ei, dar mai ales pentru oportunitatea de a contribui la proiectul său privind relația Biserica-Stat de-a lungul secolelor, începând cu Constantin cel Mare.

Le mulțumesc și părinților mei, care nu doar că m-au susținut de-a lungul celor trei ani de cercetare doctorală, dar m-au ajutat în special cu întrebările lor să problematizez tema, îndrumându-mă către o înțelegere mai profundă a imaginii de ansamblu și m-au provocat să identific noi puncte de abordare a subiectului. Le sunt recunoscător pentru modul în care mi-au insuflat grija pentru detaliu, echidistanța și preocuparea constantă pentru

identificarea unor chei hermeneutice de deslușire a evenimentelor și a textelor.

De asemenea, îi mulțumesc Înaltpreasfinției Sale Dr. Laurențiu Streza pentru modul în care a rânduit să-mi desfășor activitatea profesională în așa fel, încât să reușesc să duc la bun sfârșit această cercetare. Doresc să mulțumesc și coordonatorilor Programului de Schimb Interconfesional al Diakonisches Werk der Evangelischen Kirche in Deutschland, pentru oportunitatea oferită de a dezvolta proiectul propus de Părintele Chifăr, beneficiind de acces la o serie de resurse bibliografice indisponibile în țară.

Mulțumesc respectuos Înaltpreasfinției Sale Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, pentru arhierasca binecuvântare acordată în vederea publicării acestei lucrări la Editura Doxologia. Mulțumiri se cuvin și membrilor redacției și, mai ales, tuturor celor care au contribuit la revizuirea conținutului, paginarea, pregătirea, respectiv apariția în condiții grafice excelente a unui text care se anunța de la bun început destul de dificil și cu multe provocări.

Nu în ultimul rând îi mulțumesc soției, care a găsit înțelegere și m-a susținut necondiționat, contribuind decisiv la finalizarea acestei ediții.

Autorul

părinților mei, cu recunoștință și drag!

Lista abrevieri

AB	<i>Altarul Banatului</i>
AR	<i>Altarul Reîntregirii</i>
Byz	<i>Byzantion</i>
CSEL	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i>
CSHB	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
CTh	<i>Codex Theodosianus</i>
DMP	<i>De mortibus persecutorum</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
GB	<i>Glasul Bisericii</i>
HAP	<i>Historiae adversum paganos (Paulus Orosius)</i>
HE	<i>Historia Ecclesiastica (Eusebiu de Cezareea, Evagrie Scolasticul, Filostorgiu, Socrates, Sozomen, Teodoret de Cyr)</i>
HN	<i>Historia Nova (Zosima)</i>
HS	<i>Historia Sacra (Sulpicius Sever)</i>
HSCP	<i>Harvard Studies in Classical Philology</i>
HT	<i>Historia Tripartita (Cassiodorus)</i>
J ECS	<i>Journal of Early Christian Studies</i>
JRS	<i>The Journal of Roman Studies</i>
JTS	<i>Journal of Theological Studies</i>
Mansi	<i>Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection,</i> edit. Joannes Dominicus Mansi, Florența, 1756-1798, reed. Akademische Druck – U.Verlagsanstalt, Gratz, 1960
MA	<i>Mitropolia Ardealului</i>
MB	<i>Mitropolia Banatului</i>
MMS	<i>Mitropolia Moldovei și Sucevei</i>
O	<i>Ortodoxia</i>
PG	<i>Patrologiae Cursus Completus, series Latina,</i> ed. J.P. Migne et al. 162 vol. (Paris 1857-1866)
PL	<i>Patrologiae Cursus Completus, series Graeca,</i> ed. J.P. Migne et al. 221 vol. (Paris 1844-1864)
PLRE	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire,</i> Vol. 1 (A.D. 260-395), Cambridge University Press, Cambridge, 1971

<i>PO</i>	<i>Patrologia Orientalis</i> , ed. René Graffin et al., 49 vol. (Paris 1904-)
<i>PSB</i>	<i>Părinți și Scriitori Bisericești</i>
<i>RES</i>	<i>Review of Ecumenical Studies</i>
<i>RG</i>	<i>Res Gestae</i> (Ammianus Marcellinus)
<i>RT</i>	<i>Revista Teologică</i>
<i>SC</i>	<i>Sources Chrétiennes</i>
<i>ST</i>	<i>Studii Teologice</i>
<i>TV</i>	<i>Teologie și Viață</i>
<i>VC</i>	<i>Vita Constantini</i> (Eusebiu de Cezareea)
<i>VSM</i>	<i>Vita Sancti Martini</i> (Sulpicius Sever)

Preliminarii

1. Tema

Poate cea mai expresivă dintre numeroasele definiții ale Bisericii rămâne afirmația paulină care o identifică cu Trupul lui Hristos. În această calitate de organism viu, instituția divino-umană s-a organizat dinamic pentru a răspunde nevoilor numeroaselor comunități ce luau ființă pretutindeni în Imperiul Roman în urma propovăduirii Evangheliei de către apostolii și ucenicii Domnului. Dar constituirea ei ca nouă ordine socială sau ca societate alternativă, afirmarea cetățeniei cerești (cf. Filip. 3, 20) care o concurează pe cea romană și ethosul „segregării spirituale” au adus Biserica într-un conflict deschis cu Imperiul¹, ceea ce a marcat începutul raporturilor cu autoritatea seculară.

Prin componenta ei umană, Biserica a rămas permanent ancorată în „lume”, oricât de cerești ar fi fost idealurile ei, iar prezența membrilor ei într-o societate cu pretenții universaliste și globalizatoare, cum era cea romană, implica conformarea lor la o conduită sau o *politeia* adecvată ordinii mundane. Din acest motiv, se poate spune că relația Biserică-Stat este constantă care a marcat viața comunității ecleziale încă de la începuturi și este legitim să îi acceptăm existența ei chiar și în timpul persecuțiilor sau a scurtelor intervale de toleranță din timpul primelor trei veacuri ale erei creștine, și cu atât mai mult după Edictul de la Mediolanum, publicat în numele împăraților Constantin cel Mare și Liciniu în anul 313.

Martor al acestei relații stă memoria colectivă a Bisericii, care a reținut în sinaxar, între sutele de sfinți martiri, ierarhi sau cuvioși, și numele a numeroși împărați și domnitori – reprezentanții prin excelență ai Statului și ai noțiunii de ordine politică. Pe lângă Sfinții Împărați Constantin și Elena (21 mai)², cei mai cunoscuți și de departe cei mai cinstiți monarhi ai civilizației creștine, se întâlnesc și alte personalități cu o importanță deosebită

¹ Georges V. Florovsky, *Collected Works vol. II: Christianity and Culture*, Nordland Publishing Company, Belmont, 1974, p. 68.

² Datele de prăznuire redată în continuare sunt cele indicate de diferitele calendare folosite: ortodox – stil nou, ortodox – stil vechi, romano-catolic.

pentru destinul politic al diferitelor națiuni care împărtășesc moștenirea bizantină. Cu timpul au fost adăugați regi și țari care și-au încreștinat popoarele (Vladimir I al Kievului – 15 iulie; Ștefan I al Ungariei – 30 mai și 20 august, Olaf II al Norvegiei – 29 iulie și 3 august; Boris I al Bulgariei – 2 mai) sau care au contribuit la propășirea Bisericii ori au murit pentru dreapta credință (Nichifor II Phocas – 11 decembrie; Irina – 13 august; Ioan III Dukas Vatatzes – 4 noiembrie; Ștefan Nemanja – 26 februarie; Ștefan Dragutin – 2 martie; Ștefan Milutin – 30 noiembrie; Ștefan cel Mare – 2 iulie; Neagoie Basarab – 26 septembrie; Constantin Brâncoveanu – 16 august).

Totuși, trecerea în rândul sfinților a acestor capete încoronate nu făcea decât să continue tradiția Bisericii de recunoaștere a sprijinului acordat și de amintire pioasă a celor ce au contribuit la procesul de clarificare doctrinară, spre o definire tot mai precisă a învățăturii de credință. Astfel, în afară de Sfinții Împărați Constantin și Elena, considerați nu doar autorii morali ai încreștinării Imperiului Roman, ci și garanții Sinodului I Ecumenic (Niceea – 325), au fost sanctificați și Teodosie cel Mare (17 ianuarie) și soția sa Flacilla (14 septembrie) pentru inițiativa convocării Sinodul II Ecumenic (Constantinopol – 381), Teodosie al II-lea (29 iulie) pentru convocarea Sinodului III Ecumenic (Efes – 431), Marcian (17 februarie) și Pulcheria (17 februarie, respectiv 10 septembrie) pentru organizarea Sinodului IV Ecumenic (Chalcedon – 451), Justinian și Teodora (14 noiembrie) ca patroni ai Sinodul V Ecumenic (Constantinopol – 553), Constantin IV (3 septembrie) pentru reunirea episcopilor la Sinodul VI Ecumenic (Constantinopol – 680-681), Iustinian II (2 august) pentru organizarea Sinodului Quinisext (Constantinopol – 691-692), Irina (7 august) pentru organizarea Sinodului VII Ecumenic (Niceea – 787), Teodora (11 februarie) pentru sprijinul acordat restaurării definitive a cultului sfințelor icoane în cadrul sinodului constantinopolitan din anul 843³.

Acceptând faptul că statutul Sfinților Împărați Constantin și Elena este unul excepțional, iar canonizarea lor a survenit ca un mod firesc de integrare și de cinstire liturgică (alternativă apoteozei păgâne) a celor ce au oferit creștinismului libertatea [de exprimare] și sprijinul nesperat până în anul 313, prezența în sinaxar a împăraților teodosieni, care deschid seria monarhilor canonizați, impune cercetarea legăturii care se creează

³ Scurtele referiri din Sinaxar amintesc și alte motive pentru canonizarea împăraților menționați. Remarca cumva paușală „pentru că a convocat Sinodul...” vine doar să sistematizeze această listă în funcție de ordinea Sinoadelor Ecumenice.

între Stat și Biserică la sfârșitul secolului al IV-lea și la începutul veacului următor.

Importanța dinastiei teodosiene în iconomia relației dintre Biserică și Stat este cu atât mai importantă dacă ținem cont de faptul că dacă putem vorbi de o Europă constantiniană⁴ ca fundament al entității politice și administrative a Europei Unite, totuși nu se poate aduce în discuție identitatea creștin-niceeană a statelor europene fără a aminti de moștenirea religioasă pe care a lăsat-o împăratul Teodosie cel Mare și care a fost continuată de urmașii săi.

Raportarea la dinastia teodosiană este cu atât mai însemnată cu cât relația Biserică-Stat a devenit în prezent un subiect controversat, fiind contestată acordarea de suport material sau logistic din partea autorității seculare unei instituții care nu face decât „să paraziteze statul” și „să-i încetinească progresul” cu anacronismul ei. În mod surprinzător, replica Bisericii este dominată de accente materialiste și limbajul de lemn însușit în perioada comunistă, insuficiente pentru un răspuns pe măsura provocării, indicând astfel absența chemării profetice și chiar a perspectivei eshatologice.

Erudiția paremiologică răspunde simplu în cazul lipsei de direcție: când nu mai știi încotro te îndrepti, adu-ți aminte de unde ai plecat, iar în cazul de față, rememorarea politicii teodosiene față de Biserică, dar și a atitudinii ei față de Stat poate fi un astfel de punct de plecare spre înțelegerea resorturilor pe care le presupune relația dintre autoritatea seculară și cea spirituală.

2. Scopul

Ghislain Lafont atrăgea atenția asupra tendinței de a suprapune problema sensului cu cea a adevărului, cu scopul de a descifra mai degrabă o direcție sau un sens în loc de a reflecta o situație sau o realitate⁵. Or lucrarea de față intenționează să evite pe cât posibil tocmai această dispoziție a istoriografiei postmoderne. Scopul tezei nu este de a da un sens evenimentelor, ci de a prezenta sau de a reconstitui un cadru general cât mai

⁴ A se vedea în acest sens volumul lui A.H.M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, ed. a IV-a, The English Universities Press LTD, Londra, 1965, și referatul lui Gerhard Michael Ambrosi, „Towards a Constantinian Europe – Overcoming the East-West divide”, susținut la conferința „Living in Truth”, 9-12 septembrie 2007, Universitatea Babeș Bolyai, Cluj-Napoca.

⁵ Ghislain Lafont, *O istorie teologică a Bisericii. Itinerar. Forme. Modele*, trad. de Maria-Cornelia Ică jr și prezentare de diac. Ioan Ică jr, Editura Deisis, Sibiu, 2003, p. 446.

fidel realității ce se întrezărește din consultarea izvoarelor tradiționale și a literaturii secundare care surprinde crâmpie din intervalul supus cercetării: 379-438 d.Hr.

În vederea atingerii acestui țel, a trebuit să las în urmă tot ce știam despre o anumită temă pentru a mă elibera de prejudecățile formulate ca elev seminarist sau student despre o perioadă care este valorificată îndeosebi din punct de vedere dogmatic. De aceea, m-am ținut cât mai departe de aspectul doctrinar și m-am aplecat mai ales asupra elementelor cu caracter politic, militar, ideologic și legislativ spre a evidenția contextul luptelor doctrinare.

Pentru a îmbrățișa „realismul istoric” a trebuit să mă despart, cel puțin pentru o vreme, de relatările pioase, cu elemente legendare ce amenințau să compromită veridicitatea întregii informații și am căutat să întreprind o „demistificare” a domniei lui Teodosie cel Mare și a urmașilor săi până la alcătuirea Codicelui Teodosian. În mod surprinzător, demersul de „epurare” al biografiilor nu a însemnat și golirea lor de elementul supranatural al evenimentului istoric: se poate spune că devine și mai clar faptul că, fără intervenția divină, istoria privită ca o înlănțuire de tipul cauză-efect nu are nici o logică deoarece – în mod neașteptat și nejustificabil – situația nu mai respectă un traseu predictibil, ci își schimbă cursul într-o direcție cu totul nouă. De aceea, îndrăznesc să spun că, indirect și cu totul neprevăzut, scopul secundar al tezei este unul doxologic, lăsând să se întrevadă prin scurtele concluzii de la sfârșitul unor subcapitolele (și mai ales prin absența lor) uimirea în fața rânduiei prin care Dumnezeu a ales să împlinească lucrarea Sa cu și prin anumite persoane.

Deși își propune întâi expunerea evenimentului istoric, cercetarea de față se concentrează, în mod subiectiv, pe anumite structuri repetitive care creează un șablon al desfășurării vieții Bisericii și al raporturilor ei cu Statul în perioada studiată. De asemenea, lucrarea este puternic orientată spre edificiul legislativ teodosian, pentru că este practic imposibil să se facă vreo apreciere a relației Biserică-Stat în secolele IV și V fără o cunoaștere cât de vagă a prevederilor juridice publicate⁶ cu privire la statutul clericilor, la drepturile ereticilor, ale apostataților și ale păgânilor.

Aceste țeluri s-au concretizat pe parcursul lecturilor și al elaborării materialului în câteva obiective bine definite:

⁶ William K. Boyd, *The Ecclesiastical Edicts of the Theodosian Code*, Columbia University Press, Macmillan, New York/Londra, 1905, pp. 10-11.

1. clarificarea contextului politic, motiv pentru care am insistat uneori mai mult pe conflictele armate și pe echilibrul forțelor din Răsărit și Apus;

2. evidențierea textelor istorice și patristice relevante pentru tema cercetării;

3. elucidarea circumstanțelor în care a fost publicată legislația teodosiană;

4. sistematizarea și prezentarea legislației teodosiene, subiect căruia i-am alocat, în cele din urmă, aproape o treime din prezenta lucrare;

5. accentuarea dimensiunii umane a Bisericii, adică modul concret în care acționează ierarhii și clerul în numele lui Dumnezeu și al Bisericii Lui, dar motivați de propriile lor agende și orgolii.

3. Structura

Pentru a realiza o tranziție spre intervalul studiat, introducerea conține o serie de preliminarii menite să redea laconic istoria relației dintre sacerdotiu și monarhi în spațiul mediteranean până la Teodosie cel Mare.

Lucrarea de față este structurată în trei părți alcătuite din mai multe capitole subcapitole și secțiuni.

Prima parte, intitulată *Teodosie cel Mare – divus avus (379-395)*, tratează problema ascensiunii la tron a lui Teodosie, publicarea Edictului de la Tesalonic (28 februarie 380) și a legislației religioase din intervalul (380-394), și emergența Constantinopolului ca centru eclezial. De asemenea, sunt prezentate politicile religioase ale lui Magnus Maximus și Valentinian al II-lea, care și-au desfășurat activitatea în acest interval, precum și încercarea de distanțare a Bisericii de imixtiunile politicului, dar și conturarea unei etici politice creștine în paralel cu definirea unui pontificat teodosian.

Cea de-a doua parte surprinde – sub titlul *Spre două Imperii: Biserica și statul în intervalul 395-413* – elemente ce țin de formularea unei „teologii politice” hrisostomice, respectiv de legitimarea augustiniană a intervenției politicului în problemele ecleziale și acceptarea uzului de forță „în folosul” Bisericii. Pe lângă aceste aspecte, mai sunt abordate problema donatistă până la *Collatio Carthagiensis* și legislația religioasă publicată în acest interval. Deși ar fi fost mai logică limitarea acestui capitol la anul 408 sau 409, am optat pentru 413 deoarece perioada 408-413 stă sub semnul conflictului, fiind dominată în Apus de războaie civile purtate de diverși comandanți cu mai mulți uzurpatori, în vreme ce în Răsărit acalmia este întreținută sub prefectura lui Flavius Anthemius. În acest context tulbure

în ambele părți ale Imperiului, persoana împăratului legitim este practic absentă din viața publică și, de aceea, am împins limita intervalului până la stabilizarea situației politice în Răsărit și Apus.

Cel de-al treilea capitol prezintă – sub titlul *Impunerea moștenirii teodosiene: Biserica și statul în intervalul 414-438* – câteva aspecte semnificative pentru raportul dintre autoritatea seculară și cea spirituală, precum: pelagianismul ca fundal doctrinar al elaborării unei etici politice augustiniene, imperativul coordonării acțiunilor statului cu cele ale Bisericii și accentuarea dimensiunii proniatoare a eșecului politic după jefuirea Romei de către Alaric în august 410. Pe de altă parte, în Orient se constată tendința de elaborare a mai multor soluții politice ca experimente ideologice cu profunde implicații religioase, cum a fost cultul marial din Constantinopol, care a produs reacția exagerată a lui Nestorie și a dus în cele din urmă la convocarea Sinodului III Ecumenic de la Efes (431). De asemenea, sunt expuse legislația religioasă publicată până în 435 și alcătuirea Codicelui Teodosian. Deși titlul tezei anunță o prezentare a relației Biserica-Stat în timpul dinastiei teodosiene, cercetarea de față se oprește la anul 438, momentul publicării Codicelui Teodosian. Motivul pentru care am ales acest reper temporal este absența unui terminus dinastic acceptat de comun acord de către specialiști, care se referă fie la anul 450 (moartea lui Teodosie al II-lea), fie la 453 (moartea Pulcheriei), fie la 457 (moartea lui Marcian). Pe de altă parte, anul 438 este un reper foarte clar și marchează apogeul politicii teodosiene până ce monarhul ajunge sub influența nefastă a eunucului Hrisafie.

Concluziile rezumă observațiile consemnate uneori la finalul câtorva subcapitole și secțiuni, iar anexa încearcă să clarifice structura administrativă menționată pe parcursul tezei, oferind câteva liste cu prefectii pretorien și urbani, care au fost destinatarii numeroaselor decrete amintite în cadrul cercetării de față.

4. Metoda

Pentru a atinge scopul propus a fost nevoie de adaptarea metodei de lucru la „realismul istoric”, ceea ce a presupus în primul rând confruntarea izvoarelor de primă mână cu istoria convențională. Acest lucru a însemnat uneori traducerea textelor sau apelul la versiunea originală fie în greacă, fie în latină, atunci când versiunile în limba română păreau insuficient de expresive și de aceea am redat *in extenso* pasaje în greacă sau latină, pentru a putea fi mai ușor confruntate cu traducerile propuse și

eventual corectate de cei care le parcurg. Am insistat pe acest aspect întrucât am considerat prioritară redarea izvoarelor sau a textelor patristice contemporane evenimentelor analizate.

M-am ferit să abordez aceste texte dintr-o perspectivă istorico-critică, întrucât nu este o metodă specifică spațiului răsăritean, dar și pentru că din punct de vedere științific este considerată depășită de mai bine de o jumătate de veac. În mod mai degrabă instinctiv am privit pasajele istorice dintr-o perspectivă intertextuală, comparând elementele comune și pe cele distincte în căutarea relevanței lor pentru intervalul de timp pe care îl prezintă. Aceasta înseamnă că pentru a evita unilateralitatea discursului narativ am abordat, acolo unde s-a putut, textele istorice în paralel, într-un dialog al surselor, pentru a surprinde multiplele valențe ale aceluiași eveniment prezent în mai multe relatări. Inevitabil m-am confruntat cu accentele subiective ale autorilor, dar și cu propriul subiectivism, existând posibilitatea unei interpretări nepotrivite sau eronate vizavi de anumite referințe ale autorilor din Antichitatea târzie. Conștient de acest risc, am făcut apel la literatura secundară, precum și la scurte schimburi de idei care m-au ajutat să aleg o poziție moderată față de conținutul textelor.

Tot ca aspect metodologic trebuie menționat faptul că am optat pentru redarea numelor proprii în funcție de caz: pe cele mai cunoscute (ex.: Teodosie, Arcadie) le-am folosit în forma consacrată în limba română, în vreme ce numele mai obscure le-am păstrat într-o formă cât mai apropiată de originalul latin sau grec.

5. Stadiul cercetării

Deși pare un subiect restrâns și extrem de concentrat, „Relația Biserică-Stat în timpul dinastiei teodosiene” se raportează la mai multe teme (circa 20) foarte strâns legate între ele, dar care au fost subiectul unor cercetări amănunțite și extrem de punctuale. Din rațiuni expozitive, mă voi mărgini doar la prezentarea celor mai importante dintre aceste aspecte.

Dinastia teodosiană a fost obiectul a numeroase cercetări care au prezentat tranziția de la Imperiu Roman la Imperiu Bizantin și au vizat, fără excepție, relația dintre autoritatea seculară și cea spirituală cu particularitățile procesului de încreștinare a statului. O primă monografie dedicată lui Teodosie cel Mare este cea redactată în franceză de către abatele Flechier și care a fost publicată ulterior în engleză: *The Life of the Emperour Theodosius the Great* (Londra – 1693). Volumul este extrem de cuprinzător și foarte bine realizat, trasând o serie de direcții ce vor fi urmate de toți

autorii de mai târziu. Trebuie menționat tonul encomiastic, dat fiind că textul fusese dedicat moștenitorului tronului Franței, iar Teodosie trebuia să servească drept model pentru viitorul cap încoronat, volumul având funcția de *speculum principis*. Cu un deceniu înainte, Johann Jacob Engelbrecht alcătuiuse o lucrare cu un subiect mai restrâns, dar deosebit de important, și anume: *De Theodosio M. Imperatore Excommunicato* (Lipsiae – 1683), unde dezbate circumstanțele excomunicării lui Teodosie după incidentul din Tesalonic (390) și modul concret în care monarhul a fost sancționat de către Biserica. Seria monografiilor dedicate exclusiv teodosienilor a fost reluată abia spre sfârșitul secolului al XIX-lea, când s-au publicat volumele: Albert Guldenpenning, J. Ifland, *Der Kaiser Theodosius der Grosse: ein Beitrag zur Römischen Kaisergeschichte* (Halle – 1878), Albert Guldenpenning, *Geschichte des Oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II.* (Halle – 1885), Thomas Hodgkin, *The Dynasty of Theodosius or eighty years' struggle with the Barbarians* (Oxford – 1889). În ceea ce privește persoana lui Teodosie cel Mare, lucrările urmează reperatele stabilite de abatele Fleicher și tratează în mod similar personalitățile lui Arcadie și Teodosie al II-lea, analizând în paralel situația politică și viața religioasă a Imperiului. Concomitent se compun sub influența curentului romantic mai multe biografii și monografii dedicate împărăteselor teodosiene: Ferdinand Gregorovius, *Athenais, Geschichte einer Byzantinischen Kaiserin* (Leipzig – 1882), Ada B. Teetgen, *The life and times of the Empress Pulcheria A.D. 399-A.D. 452* (Londra – 1907), Maria Assunta Nagl, *Galla Placidia* (Paderborn – 1908).

În prima jumătate a secolului XX, pe fondul celor două Războaie Mondiale și a constituirii celui de-al III-lea Reich, istoricii s-au concentrat pe identificarea unor reperate care să legitimeze sau să dezavueze inovațiile ideologice care însoțeau doctrina marxistă sau pe cea naționalistă, și cu acest prilej este adusă în discuție dinastia teodosiană, ca interval de constituire a Bisericii teodosiene⁷ sau Imperiale (Reichskirche), care slujește interesele statului prin activitatea și dogmele ei⁸, subiect preferat al cercetătorilor germani, care l-au dezvoltat și în cea de-a doua jumătate a secolului

⁷ L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise*, tome III, part. 5, Paris, 1911, p. 1.

⁸ A se vedea mai ales Karl Voigt, *Staat und Kirche von Konstantin dem Grossen bis zum Ende der Karolingerzeit*, Kohlhammer, Stuttgart, 1934; Otto Treitinger, *Die oströmische Kaiser – und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, W. Biedermann, Jena, 1938; Johannes A. Straub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Kohlhammer, Stuttgart, 1939; Hans Lietzmann, *Geschichte der alten Kirche*, Vol. 1-4 (în special volumul 3), de Gruyter, Berlin/Leipzig, 1932-1944.

XX⁹. Abia în 1953 este publicat un studiu dedicat exclusiv relației dintre Biserică și Stat în timpul împăratului Teodosie cel Mare: Wilhelm Enßlin, „Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius der Große” (*Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Heft 2/1953). Textul pune în valoare izvoarele istorice și reface cronologia ambiguă a evenimentelor de la începutul domniei lui Teodosie, punând în centrul cercetării legile publicate de împărat, structurate tematic. Această viziune a fost reluată de către Karl-Leo Neothlichs în studiul „Die gesetzgeberischen Maßnahmen der christlicher Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretiker, Heiden und Juden” (1971).

În volumul *The Emperor Theodosius and the Establishment of Christianity* (1960), Noel Q. King afirmă deschis folosirea de către împărat a coerciției guvernamentale împotriva „dizidenților” religioși, acționând în virtutea viziunii „totalitare” eusebiene, dezvoltată în paralel cu tendința Bisericii de a crea un „totalitarism” propriu, așa cum reiese el din textele și activitatea Sfântului Ambrozie al Mediolanului. Foarte importantă este argumentarea împotriva asumării funcției de Pontifex Maximus, care ar fi fost refuzată de Teodosie, împreună cu alte titlaturi cu asociere republicană. La scurt timp a apărut și volumul lui Colm Luibheid, *The Religious Policies of Theodosius II* (1961 – inaccesibil), precum și cartea lui Stewart Irwin Oost, *Galla Placidia Augusta, A Biographical Essay* (Chicago – 1967).

Ideea uzului de forță imperială în problemele religioase este dezvoltată de Hermann Dörries în studiul „Die christliche Intoleranz und die theodosianische Reichskirche” (1966), unde creează o puternică antiteză între viziunea constantiniană a rolului Bisericii în Imperiu și experimentul realizat de către monarhii teodosieni, accentuând silirea sau constrângerea religioasă (Glaubenszwang) impusă supușilor.

Ceva mai tradiționalistă se dovedește abordarea lui Adolf Lippold în lucrarea *Theodosius der Grosse und Seine Zeit* (Stuttgart – 1968), unde se găsește un important capitol despre modul în care pare a-și fi înțeles Teodosie menirea de monarh creștin, apreciindu-se că în spatele susținerii Bisericii s-au aflat importante motivații politice. Patru ani mai târziu, același autor alcătuiește împreună cu August Friedrich von Pauly volumul

⁹ A se vedea Heindrik Berkhof, *Kirche und Kaiser: Eine Untersuchung der Entstehung der byzantinischen und theokratischen Staatsauffassung im 4. Jahrhundert*, A.G. Zollikon, 1947; Per Beskow, *Rex Gloriam, the Kingship of Christ in the Early Church*, Almqvist & Wiksell, Upsala, 1962; Karl Baus, Eugen Ewig, *Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen. Erster Halbband: Die Kirche von Nikaia bis Chalkedon*, Herder, Freiburg/Basel/Wien, 1973; Manfred Jacobs, *Die Reichskirche und ihre Dogmen. Von der Zeit Konstantins bis zum Niedergang des weströmischen Reiches (bis 476)*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987.

Theodosius der Große und Theodosius II (Stuttgart – 1972), în care reia informația într-un mod mult mai organizat, iar politiciile religioase îi sunt dedicate capitole separate, foarte bine conturate.

După un deceniu, Kenneth G. Holum publica lucrarea *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity* (Berkeley/Los Angeles/Oxford – 1982), în care duce mai departe cercetarea anunțată cu studiul „Pulcheria’s Crusade A.D. 421-422 and the Ideology of Imperial Victory” (1977). Cert este că textele sale prezintă, dintr-o perspectivă nouă, raporturile monarhiei cu Biserica și experimentele ideologice create în vederea legitimării autorității politice.

O prezentare și mai amplă a modului în care împărăteasa Eudoxia a marcat viața Bisericii din Constantinopol este oferită de către John H.W.G. Liebeschuetz în volumul *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom* (Oxford – 1990), intervalul domniei lui Arcadie fiind analizat la scurtă vreme și de către Alan Cameron și Jacqueline Long în lucrarea: *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius* (Berkeley – 1993), dar și de către Wolfgang Hagl în cercetarea *Arcadius Apis imperator: Synesios von Kyrene und sein Beitrag zum Herrscherideal der Spätantike* (Stuttgart – 1997).

O descriere amănunțită a contextului geopolitic, dar de această dată a domniei lui Teodosie cel Mare, poate fi găsită în textul alcătuit de către Stephen Williams și Gerard Friell, intitulat *Theodosius: The Empire at Bay* (1994). În același an apărea și studiul lui Richard Klein – „Theodosius der Große und die christliche Kirche”.

Poate cea mai cuprinzătoare expunere a activității religioase a lui Teodosie cel Mare o constituie teza lui Jörg Ernesti – *Princeps christianus und Kaiser aller Römer. Theodosius der Große im Lichte zeitgenössischer Quellen* (Paderborn/München/Wien – 1998). Pornind de la izvoarele contemporane, autorul se străduiește să refacă imaginea împăratului și a identității creștine pe care o promovează prin textele de lege favorabile Bisericii, prin diverse texte literare, dar și prin mijloacele vizuale, în special monede și reprezentări artistice.

Barbara U. Lottermoser prezintă în mod similar activitatea descendenților lui Teodosie cel Mare în teza sa intitulată *Oströmische Religionsgesetzgebung und Kirchenpolitik unter den Kaisern Arcadius (395-408) und Theodosius II (408-450)* (Marburg – 2001), punând accentul pe opera legislativă, așa cum a fost ea publicată în timpul prefectilor pretorienii din Răsărit.

Pornind de la expunerea foarte sistematizată din volumul *Von Constantin dem Großen zu Theodosius II: das christliche Kaisertum bei den Kirchenhistorikern Socrates, Sozomenus und Theodoret* (Göttingen – 1996), Hartmut

Leppin dezvoltă partea alocată întemeietorului dinastiei în lucrarea *Theodosius der Große. Auf dem Weg zum christlichen Imperium* (Darmstadt – 2003), în care caută să păstreze reperele deja tradiționale, așa cum o va face și în studiul „Theodosius der Große und das christliche Kaisertum. Die Teilungen des Römischen Reiches” (2007).

O abordare mai speculativă a domniei lui Teodosie cel Mare este oferită de către Robert Malcolm Errington în scrierea *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius* (Chapel Hill – 2006), din care poate fi reținută afirmarea inițiativei imperiale în formularea canonului 3 al Sinodului II Ecumenic, văzut ca un demers de promovare a Constantinopolului în vederea obținerii unui primat onorific, politic și administrativ real față de celelalte metropole orientale. Capitolul dedicat lui Teodosie nu face decât să ducă mai departe intuițiile evidențiate de către autor în studiile sale anterioare: „The Praetorian Prefectures of Virius Nicomachus Flavianus” (*Historia*, Vol. 4, nr. 4/1992), „The ascension of Theodosius I” (*Klio*, nr. 78, 1996), „Christian Accounts of the Religious Legislation of Theodosius I” (*Klio*, nr. 79, 1997), „Church and State in the first years of Theodosius I” (*Chiron*, nr. 27, 1997), „Theodosius and the Goths” (*Chiron*, nr. 28, 1998).

Ceva mai recente sunt articolul lui Kazimierz Iłski – „Johannes Chrysostomus und Kaiser Theodosius II” (2005 – inaccesibil) – și cel al lui Mischa Meier – „Die Demut des Kaisers. Aspekte der religiösen Selbstinzenierung bei Theodosius II (408–450 n.Chr.)” (2007 – inaccesibil), precum și studiile cuprinse în volumul 16 al seriei *Antiquité tardive*, coordonat de Jean-Michel Carrié, *L’empire des Théodoses* (Turnhout – 2008).

Din rândul monografiilor publicate în ultimii ani trebuie menționat volumul lui Fergus Millar – *A Greek Roman Empire. Power and Belief under Theodosius II (408–450)* (Berkeley – 2006) – și cel al lui Giusto Traina – *428 AD. An Ordinary Year at the End of the Roman Empire* (Princeton/Oxford – 2009). Tot în 2009 a apărut și lucrarea lui Pierre Maraval – *Théodose le Grand (379-395). Le pouvoir et la fois* (Paris – 2009) – care, deși se menține pe linia tradițională, accentuează procesul de asigurarea a legitimității și de instaurare a dinastiei, urmând direcției trasate de André Piganiol în *L’Empire Chrétien (325-395)* (Paris – 1947) –, respectiv cea a lui Charles Freeman: *AD 381. Heretics, Pagans and the Christian State* (Londra – 2009), care, spre deosebire de autorii anteriori, evidențiază poziția preeminentă a lui Teodosie cel Mare și forța cu care se impune în viața Bisericii, întrucât controlarea doctrinei atrăgea după sine un mai mare control asupra structurilor administrative ecleziale. Pe de altă parte Gonzalo Bravo alege să sublinieze în cercetarea sa intitulată *Teodosio. Ultimo emperador de Roma, primer emperador catolico*

(Madrid – 2010), influența anturajului iberic care l-a însoțit pe marele împărat în Răsărit și locul lor în administrația orientală.

Foarte recent a apărut volumul colectiv *Theodosius II: Rethinking the Roman Empire in Late Antiquity* (Cambridge – 2013), editat de Christopher Kelly, din care merită reținut studiul lui Thomas Graumann – „Theodosius II and the politics of the first Council of Ephesus”, precum și materialul lui Richard Flower – „«The insanity of heretics must be restrained»: heresiology in the Theodosian Code”.

În istoriografia autohtonă se remarcă pe această temă lucrarea Părintelui Adrian Gabor – *Biserică și Stat în timpul lui Teodosie cel Mare (379-395)* (București – 2003), care se concentrează pe problema conturării unei teologii imperiale în opoziție cu teologia antiimperială și analizează comparativ raporturile dintre cele două autorități din prisma Sfinților Ambrozie, Ioan Gură de Aur, Martin de Tours, Grigorie de Nazianz și Grigorie Nyssa.

Extrem de relevante pentru prezentarea epocii teodosiene sunt lucrările care expun activitatea și elementele de teologie politică ale ierarhilor care au marcat acest interval. Astfel, în cazul Sfântului Ambrozie trebuie menționate lucrările lui Hans von Campenhauser – *Ambrosius von Mailand als Kirchenpolitiker* (Berlin – 1929), a lui Neil B. McLynn – *Ambrose of Milan: church and court in a Christian capital* (Los Angeles – 1994), a lui Daniel H. Williams – *Ambrose of Milan and the End of the Arian-Nicene Conflicts* (Oxford – 1995), a lui Hervé Savon – *Ambroise de Milan* (Paris – 1997) sau cea a lui Boniface Ramsey O.P. – *Ambrose* (New York – 2002). În ciuda diferențelor de expunere, toate aceste cercetări ating în linii mari politica religioasă a lui Teodosie cel Mare și insistă asupra atitudinii Sfântului Ambrozie în timpul conflictelor din 384 (reintroducerea altarului Victoriei în Senat), 386 (asediul basilicii Portiana), 388 (Callinicum) și 390 (masacrul din Tesalonic).

Ceva mai interesante se dovedesc studiile lui Franz Joseph Dölger – „Kaiser Theodosius der Grosse und Bischof Ambrosius von Mainland in einer Auseinandersetzung zwischen Predigt und Messliturgie” (*Antike und Christentum. Kultur – und religionsgeschichtliche Studien*, Bd. 1/1929), Charles Pietri – „Damase et Théodose. Communion orthodoxe et géographie politique” (*Epektasis*/1972), Patrick Collinson – „If Constantine, then also Theodosius: St. Ambrose and the Integrity of the Elizabethan Ecclesia Anglicana” (*The Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 30, nr.2/1979), Timothy David Barnes – „Ambrose and the basilicas of Milan in 385 and 386: the primary documents and their implications” (*Zeitschrift für antikes*

Christentum, vol. 4/2002), Christian R. Raschle – „Ambrosius’ Predigt gegen Magnus Maximus” (2005) sau Michele Renee Salzman – „Ambrose and the Usurpation of Arbogastes and Eugenius: Reflections on Pagan-Christian Conflict Narratives” (*Journal of Early Christian Studies*, Vol. 18, nr. 2/2010).

Dintre cercetările românești reținem articolul lui Ștefan Zară – „Viața Sfântului Ambrozie în contextul religios și politic al secolului al IV-lea” (*GB*, 1-4/2006), unde se prezintă aspecte generale biografice și teza lui Simion Mihăiță Constantin, intitulată *Teologia Sfântului Ambrozie al Milanului* (Sibiu – 2007).

Pe de altă parte, dintre lucrările care îl privesc pe Sfântul Ioan Gură de Aur aducând în atenție resorturile dintre puterea civilă și cea spirituală și care sunt relevante pentru cercetarea de față, se pot aminti textul lui J.N.D. Kelly – *Golden Mouth: The Story of John Chrysostom – Ascetic, Preacher, Bishop* (New York – 1995), o biografie foarte cuprinzătoare, cel al Claudiei Tiersch – *Johannes Chrysostomus in Konstantinopel (398-404): Weltsicht und Wirken eines Bischofs in der Hauptstadt des Oströmischen Reiches* (Tübingen – 2002), care insistă asupra contextului geopolitic și asupra interacțiunii ierarhului cu reprezentanții autorității civile, lucrarea lui Jaclyn LaRae Maxwell – *Christianization and communication in late antiquity: John Chrysostom and his congregation in Antioch* (Cambridge – 2006), unde sunt prezentate principiile pedagogiei chrisostomice așa cum s-au format ele în timpul activității anti-ohiene, și volumul colectiv *Chrysostomosbilder in 1600 Jahren: Facetten der Wirkungsgeschichte eines Kirchenvaters* (Berlin – 2008), editat de Martin Wallraff și Rudolf Brändle. Nu poate fi uitată colecția de articole semnate de Adolf Martin Ritter, intitulată *Studia Chrysostomica* (Sibiu – 2007), unde sunt analizate mai multe aspecte ale activității vrednicului episcop: de interpret și exeget, de îndrumător spiritual.

De o importanță deosebită sunt și: studiul lui J.H.W.G. Liebeschuetz – „The Fall of John Chrysostom” (*From Diocletian to the Arab Conquest: Change in the Late Roman Empire*, Bristol, 1996), precum și capitolul III al lucrării lui Timothy E. Gregory, intitulată *Vox Populi. Popular Opinion and Violence in the Religious Controversies of the Fifth Century A.D.* (Columbus – 1979). În anul 2011, J.H.W.G. Liebeschuetz a publicat *Ambrose and John Chrysostom. Clerics between Desert and Empire* (New York – 2011), realizând o pertinentă comparație între viziunile teologice ale celor doi ierarhi.

Dintre lucrările autohtone merită menționată colecția de studii chrisostomice semnate de Pr. Prof. Ioan G. Coman și reunite sub titlul *Personalitatea*

și actualitatea Sfântului Ioan Gură de Aur. Acesteia i se adaugă volumul *Sfântul Ioan Gură de Aur. Ierarh – Teolog – Filantrop (407-2007)* (Sibiu – 2008) și teza de doctorat a lui Adrian-Aurel Podaru, intitulată *Autoritate ecleziastică și putere imperială în Antichitatea târzie: Sfântul Ioan Gură de Aur și Fericitul Augustin* (Cluj-Napoca – 2010).

Fericitul Augustin este un alt părinte al Bisericii, a cărui teologie politică a fost atinsă în cercetarea de față. Pe această temă au fost redactate peste o sută de volume și din acest motiv ne vom referi doar la două aspecte: atitudinea față de donatism și semnificația politică a tratatului *De civitate Dei*. Pe lângă clasică lucrare a lui Joseph Mugabe – *Saint Augustine and his age* (Londra – 1902), și cea a lui William John Sparrow-Simpson – *St. Augustine and African church divisions* (London/New York/Bombay/Calcutta – 1910) trebuie menționată cercetarea lui É. Lamirande, *L'Église céleste selon saint Augustin* (Paris – 1963), cea a lui Herbert A. Deane, *The Political and Social Ideas of St. Augustine* (New York – 1963), și cea lui Geoffrey G. Willis, *Saint Augustine and the Donatist Controversy* (Londra – 1950), precum și volumele ceva mai recente redactate de: R.A. Markus, *Saeculum: History and Society in the Theology of St Augustine* (Cambridge – 1988), Johannes van Oort, *Jerusalem and Babylon: A Study Into Augustine's City of God and the Sources of his doctrine of the two Cities* (Leiden/New York/København/Köln – 1991), Miikka Ruokanen: *Theology of social life in Augustine's De civitate Dei* (Göttingen – 1993), John Pressvon Heyking, *Augustine and Politics as Longing in the World* (Columbia – 2001), sau cel coordonat de Dorothy F. Donnelly, *The City of God: a collection of critical essays* (New York – 1995), din care se disting materialele lui P.R.L. Brown: „Saint Augustine and Political Society”, cel al lui Herbert A. Deane, „The Return of Order upon Disorder”, și textul lui Peter Iver Kaufman, „Redeeming Politics: Augustine's Cities of God”.

Foarte importante se dovedesc studiile realizate de: Robert Joly – „Saint Augustin et l'intolerance religieuse” (1955), Peter Brown – „St. Augustine's attitude to religious coercion” (*JRS*, Vol. 54, nr. 1-2/1964), Émilien Lamirande – „Aux origines du dialogue interconfessionnel: saint Augustin et les donatistes: vingt ans de tentatives infructueuses (391-411)” (*Studia Canonica*, 32.1/1998), sau Edward L. Smither – „Persuasion or Coercion: Augustine on the State's Role in Dealing with Other Religions and Heresies” (*Faculty Publications and Presatations*, nr. 4-8/2006). Acestora li se alătură mai multe articole online precum cel elaborat de Gordon R. Lewis – „Violence in the name of Christ: The significance of Augustine's

Donatist Controversy for Today”, cel scris de Matthew Alan Gaumer, Anthony Dupont și K.U. Leuven – „Understanding Augustine’s changing justification for statesponsored religious coercion and its context within Donatist North Africa”, și cel scris de James J. O’Donnell – „City of God. An introduction”.

În ceea ce privește problema legislației teodosiene foarte instructivă se dovedește introducerea la *Codex Theodosianus* realizată de către Theodor Mommsen („Prolegomena in Theodosianum” în *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, vol. 1, Berlin – 1905). Tot în anul 1905, William K. Boyd publica volumul *The Ecclesiastical Edicts of the Theodosian Code* (New York/Londra – 1905), în care prezintă sistematic principalele teme ale decretelor imperiale cu conținut religios. Multe dintre monografiile amintite mai sus conțin abordări, mai mult sau mai puțin elaborate, pe tema legislației teodosiene, însă primele cercetări aprofundate apar abia în a doua jumătate a secolului XX, printre ele numărându-se lucrarea lui Gian Gualberto Archi – *Teodosio e la sua codificazione* (Napoli – 1976), cea a lui Leo Wiener – *Commentary to the Germanic Laws and Medieval Documents, The Lawbook Exchange* (New Jersey – 1999), expunerea lui Tony Honoré – *Law in the Crisis of Empire, 379-455 A.D.: The Theodosian Dynasty and Its Quaestors with a Palingenesia of Laws of the Dynasty* (Oxford – 1999). În primul deceniu al secolului al XXI-lea au fost publicate deja câteva cercetări deosebite cum ar fi cel al lui J.F. Matthews – *Laying Down the Law: A Study of the Theodosian Code* (New Haven/London – 2001), cea a lui Adriaan Johan Boudewijn Sirks – *The Theodosian Code: A Study* (Amsterdam – 2007), lucrarea Lorenei Atzeri, *Gesta senatus Romani de Theodosiano publicando: il codice teodosiano e la sua diffusione ufficiale in occidente* (Berlin – 2008) și prețiosul volum colectiv coordonat de Jean-Noël Guinot și François Richard – *Empire Chrétien et Église aux IVe et Ve siècles. Intégration ou „concordat”? Le témoignage du Code Théodosien* (Paris – 2008).

O importantă contribuție la înțelegerea politicii religioase așa cum este ea formulată în *Codex Theodosianus* o aduce Caroline Humfress printr-o serie de studii, precum: „Roman Law, forensic argument and the formation of Christian Orthodoxy (III-IV Century)” (*Orthodoxie, Christianisme, Histoire*, edit. Susanna Elm, Éric Rebillard, Antonella Romano, École Française de Rome – 2000), „Cracking the Codex: Late Roman Legal Practice in context” (*Bulletin of the Institute of Classical Studies*, nr. 49/2007), „Defining the politico-religious sphere case-by-case: a comparative approach to Late Roman and Ecclesiastical Law” (*Politiche religiose nel mondo antico e tardoantico*.